

А. Амирбек¹, М.Гиритлиоглу²*

¹PhD, доцент. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
Қазақстан, Түркістан. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz,

²PhD. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
Қазақстан, Түркістан. E-mail: mustafa.giritli@ayu.edu.kz

XX ҒАСЫРДЫҢ 60-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТҮРКИЯ-АҚШ ҚАТЫНАСТАРЫН ТАРИХИ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты XX ғасырдың 60-шы жылдарында Түркия мен АҚШ арасындағы сыртқы саяси қатынастарды талдау болып табылады. Кариб және Кипр (Джонсон хаты) дағдарыстары аясында екі ел арасында пайда болған шиеленістерді зерттеп, Түркияның ұлттық мүдде мен күш теңдігіне сүйенген негізгі стратегиясының ерекшелігін айқындау зерттеуіміздің нысанын құрайды. Зерттеу аясында неоклассикалық реализм және неореализм теориясы мен тарихи, саяси және халықаралық қатынастар әдістері қолданылды. Қырғи қабақ соғысы кезеңіндегі Түркия-АҚШ қатынастары бұрын көбіне одақтастықтың оң қырынан зерттелсе, бұл мақаланың ғылыми жаңалығы нақты дағдарыстарды (Кариб және Кипр) жеке қарастырып, Түркияның ұлттық мүддені алға қойған дербес қадамдарын алғаш рет егжей-тегжейлі зерттеумен ерекшеленеді. Негізгі ұсыныс Түркия-АҚШ қатынастарын түрік деректері аясында одан әрі тереңдеп зерттеп, Түркияның сыртқы саяси тәжірибесін басқа да Түркі тілдес елдердің АҚШ-пен қатынастарында тиімді пайдалану ұсынылады.

XX ғасырдың 60-шы жылдарындағы Түркия-АҚШ қатынастары АҚШ және КСРО арасындағы Қырғи қабақ соғысының өршіген және биполярлы халықаралық қатынастардың орныққан дәуіріне тұспа-тұс келеді. 1960-шы жылға дейін Түркия АҚШ-тың басшылығындағы НАТО ұйымының белсенді мүшесі, әрі АҚШ-пен жан-жақты қатынастарын кеңейткен маңызды одақтас актор болатын. Алайда XX ғасырдың 60-шы жылдарында екі мемлекет арасындағы қатынастарда шиеленістер ұшыға түсіп, одақтастық байланыстар сынаққа ұшыраған. XX ғасырдың 60-шы жылдарында АҚШ коммунистерге қарсы батыстық саяси режимдерге сүйенген елдерге басшылық жасаған және оларды ортақ мақсатқа жұмылдырушы ұлы держава (superpower) болатын, ал Түркия батыстың жоғары дамыған елдердің қатарына кіруге ұмтылған орта деңгейдегі мемлекет (middle power) ретінде қалыптасқан. Орта деңгейдегі мемлекет ұлы державаға қатысты тек екі сыртқы саяси стратегияның біреуін ұстануы мүмкін. Біріншісі ұлы державаны мойындап, оған қарсы сыртқы саясат ұстанбай және оның мүддесін ескеріп, ұлы державаның тағдырымен тағдырлас болатындай стратегияға басымдық беруі мүмкін. Екіншісі ұлттық мүддені ескеріп күш теңдігі стратегиясын ұстанып, ұлы державаның күшін теңестіре алатын басқа ұлы державамен қатынастарды өрбітіп, өзінің әскери және экономикалық күшін нығайтып, әрі ұлттық мүддеге негізделген аймақтық және халықаралық одақтарға мүше болуды таңдауы мүмкін. Түркия мемлекеті АҚШ-пен қатынастарындағы сыртқы саяси тарихында аталған екі стратегияны да ұштастыра білген мемлекет болып табылады.

Кілт сөздер: Түркия, АҚШ, күш тепе-теңдігі, қауіпсіздік, Кипр, сыртқы саясат, Куба, халықаралық жүйе, стратегия, түркі тілдес мемлекеттер, қырғи қабақ соғысы.

Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19676634 «Түркі тілдес мемлекеттердің тарихи-мәдени ықпалдастығын қалыптастырудың саяси, құқықтық тәжірибесі және даму бағыттары» атты гранттық ғылыми жоба аясында дайындалды.

А.Амирбек¹, М.Гиритлиоглу²

¹PhD, доцент. Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясауи. Казахстан, Туркестан. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz,

²PhD. Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясауи. Казахстан, Туркестан. E-mail: mustafa.giritli@ayu.edu.kz

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ТУРЦИИ И США В 60-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

Цель данной статьи - проанализировать внешнеполитические отношения между Турцией и США в 1960-е годы XX века. Исследование направлено на изучение напряжённостей, возникших между двумя странами в контексте Карибского и Кипрского кризисов (письмо Джонсона), а также на выявление особенностей основной стратегии Турции, основанной на национальных интересах и балансе сил. В ходе исследования применялись теории неореализма и неоклассического реализма, а также исторический, политический и международно-отношенческий методы. Если ранее отношения Турции и США в период холодной войны в основном рассматривались с положительной стороны союзничества, то научная новизна данной статьи заключается в том, что она впервые детально анализирует конкретные кризисы (Карибский и Кипрский) и независимые шаги Турции, направленные на защиту национальных интересов.

Основное предложение исследования заключается в дальнейшем углублённом изучении турецко-американских отношений на основе турецких источников, а также в использовании внешнеполитического опыта Турции в практике других тюркоязычных стран при построении отношений с США.

Взаимоотношения Турции и США в 60-е годы XX века совпали с эпохой эскалации холодной войны между США - СССР и биполярности международных отношений. До 1960 года Турция была важным союзником США и активным членом НАТО, которая возглавляла Америка. Однако в 60-е годы XX века взаимоотношения между двумя странами обострились, а союзнические связи подверглись испытанию. В статье анализируется эта напряжённость в контексте Карибского и Кипрского (Письмо Джонсона) кризисов. В 60-е годы XX века США по влиянию была великой державой (superpower), которая возглавляла страны, опиравшиеся на западные политические режимы и ценности, против коммунистического режима. В то же время Турция сформировалась как страна среднего уровня влияния (middle power), стремящиеся достичь высокоразвитости западных стран. Государство среднего уровня влияния может следовать только одной из двух внешнеполитических стратегий по отношению к великой державе. Первое из них, она может полностью признать власть великой державы, не проводить против ее интересы внешнюю политику, наоборот отдавая приоритет стратегии, всегда учитывать ее интересы во внешней политике. Вторая стратегия называется стратегией баланса сил, и она включает учитывая национальные интересы сбалансировать мощь великой державы с другой равносильной великой державой, тем самым играя на их противоречиях искусна использовать время для укрепления своего военного и экономического потенциала, и активно присоединятся к разным региональным и международным альянсам. Турция является государством, которое сумело успешно сочетать обе упомянутые стратегии в своей внешнеполитической истории отношений с США.

Ключевые слова: Турция, США, баланс сил, безопасность, Кипр, внешняя политика, Куба, международная система, стратегия, тюркоязычные страны, холодная война.

Данная статья подготовлена в рамках грантового научного проекта AP19676634 «Политико-правовой опыт и направления развития формирования историко-культурной интеграции тюркоязычных государств» финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

A.Amirbek¹, M.Giritlioglu²*

¹PhD, associate professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz,

²PhD. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: mustafa.giritli@ayu.edu.kz

HISTORICAL ANALYSES OF TURKEY-USA RELATIONS IN THE 1960S OF THE XX CENTURY

Abstract

The aim of this article is to analyze the foreign policy relations between Turkey and the United States during the 1960s. The study examines the tensions that arose between the two countries within the framework of the Caribbean and Cyprus crises (the Johnson Letter) and aims to identify the characteristics of Turkey's foreign policy strategy based on national interests and the balance of power. In the course of the research, the neorealism theory as well as historical, political, and international relations methods were employed. While previous studies of Turkey–U.S. relations during the Cold War mostly focused on the positive aspects of the alliance, the scientific novelty of this article lies in its detailed analysis of specific crises (the Caribbean and Cyprus) and Turkey's independent actions prioritizing national interests for the first time. The main recommendation of the article is to further deepen the study of Turkey–U.S. relations based on Turkish sources and to effectively apply Turkey's foreign policy experience in the relations between other Turkic-speaking countries and the United States.

Turkey-USA relations in the 1960s coincided with the era of escalation of the USA-USSR cold war and the bipolarity of international relations. Until 1960, Turkey was an important ally of the USA and an active member of NATO, which was led by US. However, in the 1960s, the relationship between the two countries became strained and allied ties were put to the test. This article analyses these tensions in the context of the Caribbean and Cyprus (Johnson Letter) crises. In the 1960s, the USA was a great power (superpower) in terms of influence, leading countries based on Western political regimes and values against the communist regime. At the same time, Turkey has emerged as a middle power that seeks to achieve the high level of development of Western countries. A middle power state can only follow one of two foreign policy strategies towards a great power. The first one is that it can fully recognise the power of the great power and not pursue foreign policy against its interests, on the contrary, giving priority to the strategy, always taking into account its interests in foreign policy. The second strategy is called the balance of power strategy, and it involves taking into account national interests to balance the power of a great power with another equivalent great power, thereby playing on their contradictions, skilfully using time to strengthen its military and economic potential, and actively joining various regional and international alliances. Turkey is a state that has successfully managed to combine both of the aforementioned strategies in the history of its foreign policy relations with the USA.

Keywords: Turkey, USA, balance of power, security, Cyprus, foreign policy, Cuba, international system, strategy, turkic-speaking countries, cold war.

This article was prepared within the framework of the grant-funded scientific project AP19676634 titled «Political, legal experience and directions of development of the formation of historical and cultural integration of Turkic-speaking states» funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Кіріспе

Мемлекеттер арасындағы қатынастарды тарихы тұрғыдан терең зерттеген ғалымдар кез келген мемлекеттің халықаралық жүйеде өзінің ықпалы мен күшін нығайту үшін әскери, экономикалық және тағы басқа бағыттарға негізделген саясатты басымдыққа алып, өзінің қарсыласынан озып алға шығуды мақсат тұтынатындығына баса назар аударады. Алайда Неореализм теориясының негізін қалаушы Кеннет Уолц бұл саясатты тек жоғары деңгейде күшке ие ұлы державалық мемлекеттердің жүзеге асыра алатындығын құптап, қалған мемлекеттердің ірі күш пен қуатқа сүйенген ұлы державалардың маңайында топтасып өзінің мүддесін осы державалардың мүддесімен үйлестіру арқылы жүзеге асыра алатындығын тілге тиек еткен болатын [1]. Демек, мемлекеттер арасындағы қатынастарда маңызды орынға әскери, экономикалық, технологиялық, мәдени күштердің жиынтығынан тұратын ұлттық күш иеленеді. Салыстырмалы түрде ұлттық күшін неғұрлым күшті болса соғұрлым сыртқы саясатын тәуелсіз болып өрбиді. Ал керісінше бір мемлекеттің ұлттық күші салыстырмалы түрде азайып жатса тәуелсіздігі әлсірейді және уақыт өте сателлиттік елге айналады. Сондықтан Неореалистік теориясының ғылыми тұжырымдамасына арқа сүйей отырып, бір елдің тәуелсіз немесе тәуелді екендігін әлемдік жүйедегі күші мен ықпалына қарай өлшеуге болатынын тұжырымдауға болады.

Қырғи қабақ соғысы дәуірінде АҚШ пен КСРО ұлы державалар ретінде қалыптасып әлемдік саясаттың күн тәртібін айқындаған. Ал керісінше қалған мемлекеттердің басым бөлігі екі ұлы державаның біреуінің маңайында топтасып, оның мүддесіне қайшы саясат ұстанбай өзінің ұлттық мүддесін іске асыруға тырысқан. XX ғасырдың 60-шы жылдарындағы Түркия-АҚШ қатынастарын осы теориялық тұжырымдаманы негізге алып талдауға болады. Яғни бұл дәуірде АҚШ ұлы держава (superpower) болатын, ал Түркия орта деңгейдегі мемлекет (middle power) ретінде АҚШ-тың басшылығындағы ұйымдардың белсенді мүшесі еді.

Тарихи тұрғыдан Түркия мен АҚШ арасындағы қатынастар 18-ші ғасырдың соңы мен 19-шы ғасырдың алғашқы жылдарынан бастау алады. Бұл қатынастардың негізінде экономикалық мүдделер, атап айтқанда АҚШ-тың бай нарыққа ие географиялық аймақтарды өз ықпалына алуы, сондай-ақ сыртқы сауданы кеңейтіп дамыту мүдделері басымдыққа ие болған. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін АҚШ-тың сыртқы саясаты «Монро доктринасы» мен «Ашық есік қағидаты» аясында өрбиді. «Монро доктринасында» барлық Еуропалық елдерден тең дәрежеде қашықтықты сақтау, бұл мемлекеттердің ішкі істеріне араласпау және өз қауіпсіздігі үшін бейтарап сыртқы саясатты ұстануға басымдық беру қағидалары бекітілген еді. Ал «Ашық есік қағидасы» тек бір ғана отаршыл ел емес, бұған қоса басқа да отаршыл елдер экономикалық тұрғыдан артта қалған мемлекеттерді отарлау құқығына ие болуы қажет деген саяси идеяны басымдыққа алған болатын. Негізінде тарихи тұрғыдан АҚШ-тың Түркияға қатысты ұстанған сыртқы саясаты осы саяси идея шеңберінде өрбіп дамыды [2].

Түркия қырғи қабақ соғысы дәуірінің 1960-шы жылдарында толық болмаса да, белгілі бір деңгейде АҚШ-тан тәуелсіз сыртқы саясат ұстануға басымдық бергенін байқауға болады. Бұған КСРО-ның халықаралық саяси сахнаға шығып күшеюі тікелей әсер етті. Себебі ұлы держава ретінде АҚШ сыртқы саясатында КСРО-мен бәсекелесіп күресу мәселесіне басымдық беріп көңіл аударған болатын және бұл мәселені өзінің ұлттық мүддесі аясында тиімді шешуді мақсат ұстанған еді. Ал бұл өз кезегінде Түркияға АҚШ-тың саяси қысымына аландамай ұлттық мүддеге негізделген сыртқы саясатын күшейтуіне оң ықпалын тигізді. Алайда қырғи қабақ соғысы дәуірінде Түркия мен АҚШ-тың мүдделерінің тұрақты үйлескен тұстарын да байқауға болады. Атап айтқанда, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қалыптасқан халықаралық жүйені сақтау, КСРО-ның батысқа қарай әскери кеңеюінің алдын алу үшін ортақ қорғанысқа негізделген ынтымақтастығын күшейту және коммунизм идеологиясына қарсы жаппай күресу болып табылады. Қырғи қабақ соғысы дәуірінде Түркияның ұлы держава ретінде АҚШ-ты одақтас ел ретінде мойындауында КСРО-ның екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Түркияның жер тұтастығына қауіп төндіретін саясатымен ұштастыруға болады. КСРО бұл дәуірде Түркиядан бұғазда әскери базаны және Карс пен Ардаханды беруді талап етті. Бұл

талаптардың алдын алу үшін Түркия КСРО-ның күшін теңестіре алатын АҚШ-пен қатынастарды ұлғайтуды мемлекеттік мүддесінің қажеттілігі ретінде қабылдады [3]. Яғни КСРО екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Түркияға қарсы ұстанған саясатымен бұл елді АҚШ-тың ықпалына кіруіне өзі итермелеген болатын.

Материалдар мен әдістер

XX ғасырдың 60-70 жылдарындағы Түркия-АҚШ қатынастары Неореалистік теория аясында талданды. Бұл теорияның негізін қалаушы Кеннет Уолтц болып табылады. Неореализм теориялық тұрғыдан мемлекеттер арасындағы тарихи қатынастарды ұлттық күш, ұлттық мүдде және ұлттық күшті басқа да мемлекеттермен салыстыра отырып, бір елдің әлемде алатын орны мен рөлінің маңыздылығын бағалап зерттейді [4]. Салыстырмалы түрде ұлттық күшінің ықпалына қарай мемлекеттер ұлы державалар, орта деңгейдегі ықпалды күшке ие мемлекеттер және әлсіз елдер ретінде жіктеледі. Демек, теориялық тұрғыдан әлемде мемлекеттердің ұлттық күшіне және ықпалына негізделген иерархиялық құрылым қалыптасқан [5]. Бұл иерархиялық құрылымдағы орны мен рөліне қарай мемлекеттер ұлттық мүдделерін ескеріп сыртқы саяси стратегияларын айқындайды. Яғни Неореализм теориясының пайымдауынша бір мемлекеттің салыстырмалы түрде ұлттық күші (экономикалық, әскери, технологиялық, мәдени т.б. қуаттары) басқа мемлекеттерге қарағанда өте жоғары деңгейде қалыптасқан жағдайда ұлы державаға айналады және әлемдегі күш пен қуатқа негізделген иерархияда ұлттық мүддесі аясында өзінен әлсіз елдерге ықпал ету, әрі ұлттық мүддесі қажет еткен жағдайда қысым жасай білу мүмкіншілігіне иеленеді. Неореалисттер әлемдегі иерархиялық құрылымда орта деңгейдегі күшке және ықпалға ие мемлекеттер ұлы державалардың әр түрлі қысымдарынан өзін аман сақтап қалу үшін екі сыртқы саяси стратегияның біреуіне бет бұруы мүмкін екендігін алға тартады. Стратегияның біріншісі ұлы державаның ықпалы мен қуатын мойындап, өзінің мүддесін ұлы державалық елдің мүддесімен үйлестіріп оған қарсы сыртқы саясат ұстанбай, ұлы державаның сыртқы саяси тағдырымен тағдырлас болып, онымен толыққанды одақтас болып табылады [6]. Әрине мұндай сыртқы саяси стратегия орта деңгейдегі мемлекеттің тәуелсіздігіне кері әсерін тигізіп, ұлы державаға тәуелді етуі мүмкін. Ал сыртқы саяси стратегияның екіншісі ұлттық мүддені ескеріп күш теңдігі саясатын ұстанып, ұлы державаның күшін теңестіре алатын басқа ұлы державамен қатынастарды өрбітіп, өзінің әскери күшін нығайтып, әрі ұлттық мүддеге негізделген аймақтық және халықаралық одақтарға мүше болуды таңдауы мүмкін. 1960-шы жылдардағы Түркияның АҚШ-пен қатынастары екінші сыртқы саяси стратегия аясында өрбігін болатын. Яғни бұл дәуірде Түркия елі АҚШ-тың ұлы державалық мемлекет екенін ескере отырып, ұлттық мүддені басымдыққа алған және өзінің ұлттық мүддесіне қайшы АҚШ ұстанымдарына қарсы өзінің мүддесін қабылдануға тырысқан. Осыны ескере отырып, зерттеу барысында 1960-шы жылдардағы Түркия-АҚШ қатынастары Неореализм теориясының ғылыми тұжырымдамалары арқылы талданған.

Түптеп келгенде, бұл зерттеуде XX ғасырдың 1960-шы жылдарындағы Түркия мен АҚШ арасындағы қатынастар тарихи-саяси тұрғыдан талданды. Зерттеу аясында мына деректерге басымдық берілді, атап айтқанда 1960-1964 жылдардағы ресми дипломатиялық хаттар мен мәлімдемелер, соның ішінде Линдон Джонсон мен Исмет Инөнү арасындағы 1964 жылғы хат алмасу, Кариб дағдарысына қатысты АҚШ пен КСРО ресми құжаттары. Бұған қоса қырғи қабақ соғысы кезеңіне арналған түрік және америкалық ғалымдардың еңбектері мен Кеннет Уолтцтың құрылымдық реализм теориясына негізделген ғылыми еңбегіне баса назар аударылған. Осы еңбектерге сүйене отырып, саяси-құрылымдық талдау аясында орта деңгейдегі мемлекет пен ұлы державаның күш теңдігі стратегиясын айқындау үшін саяси шешімдер мен олардың салдары құрылымдық реализм тұрғысынан бағаланды.

Нәтижесі

XX ғасырдың 60-шы жылдарында Түркияның ұлттық мүдделерін алға тартып, АҚШ-тан белгілі бір мөлшерде тәуелсіз сыртқы саясат ұстануына КСРО-ның әлемдегі АҚШ-тың ұлы державалық ықпалын теңестіре алатын күшке ие бола бастауы оң әсер еткен болатын. Бұл дәуірде Түркия мен АҚШ арасындағы қатынастарда мүдделер қақтығы орын алды. 1962-ші жылдың 16-шы қазанында АҚШ пен КСРО арасында Кариб дағдарысы басталды. Бұл дағдарыс барысында екі одақтас ел Түркия мен АҚШ қатынастарында екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі ең алғашқы мүдделер қайшылығы туындады. Түркия мен АҚШ қатынастарындағы екінші мүдделер қақтығысы 1964 жылындағы Кипр дағдарысы аясында орын алғанын байқауға болады.

Екі одақтас арасындағы ең алғашқы дағдарыс. XX ғасырдың 60-шы жылдарының басында Түркия мен АҚШ арасындағы қарым-қатынас қырғи қабақ соғыстың ең шиеленісті кезеңімен тұспа-тұс келді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Түркия Батыс блогына мүше болып, НАТО-ның шығыс шекарасын қорғауда стратегиялық рөл атқарды. 1952 жылы альянсқа қосылғаннан бастап Анкара Вашингтонның сенімді одақтасы саналды. Түркия үшін бұл кезең экономикалық көмек, әскери қолдау және қауіпсіздік кепілі тұрғысынан аса маңызды болды. Алайда 1962 жылғы Кариб дағдарысы бұл одақтастықтың беріктігін алғаш рет сынап, екі мемлекет арасындағы өзара сенімнің шынайы деңгейін айқын көрсетті.

Дағдарысқа жол ашқын халықаралық ахуалды басымдыққа ала отырып, 1950-шы жылдардың соңында жаһандық саясаттағы күш теңгерімінің өзгеруі екі мемлекеттің өзара қатынастарына тікелей әсер еткендігін атап өту аса маңызды. 1957 жылы КСРО алғашқы жасанды жер серігі «Спутник-1»-ді ұшырып, АҚШ-ты стратегиялық тұрғыдан есеңгіретті. Бұл оқиға КСРО баллистикалық зымыран технологиясында үлкен жетістіктерге жеткенін дәлелдеп, әлемдегі әскери-техникалық тепе-теңдікті шайқалтты. АҚШ-ты басқарушы саяси элита бұл артықшылықты теңестіру үшін жаңа шешімдер іздеуге мәжбүр болды. НАТО-ның оңтүстік-шығыс географиясында орналасқан Түркия геосаяси тұрғыдан КСРО-ға ең жақын және әскери база ретінде өте ыңғайлы елдердің қатарында еді. Түркияның осы ерекшелігін ескерген Вашингтон 1959 жылы Түркия аумағына орта қашықтықтағы «Юпитер» ядролық зымырандарын орналастыру жөнінде шешім қабылдады [7]. 1960 жылға қарай бұл зымырандар толық орнатылды және олардың ұшу қашықтығы Мәскеуді қоса алғанда КСРО-ның негізгі өнеркәсіптік аймақтарын қамтыды. Бұл қадам КСРО басшылығында елеулі алаңдаушылық тудырып, екі супер держава арасындағы жаңа шиеленістің алғышартына айналды [8].

1962 жылы КСРО стратегиялық жауап ретінде Кубаға ядролық қару орналастыра бастады. Кариб немесе Куба дағдарысы деп аталған бұл оқиға 16 қазанда АҚШ барлау қызметі Кубадағы КСРО зымыран алаңдарын әшкерелегеннен кейін басталды. АҚШ Кубаға теңіз блокадасын енгізіп, КСРО-дан зымырандарды әкетуді талап етті. Әлем ядролық соғыс қаупінің табалдырығына қадам басты.

1962 жылғы 23 қазан күні таңертең Чанкая резиденциясында Президент Джемаль Гюрсель мен Үкімет басшысы Исмет Инөнү кездесті. Кейінірек бұл жиынға Бас штаб басшысы Джевдет Сунай және Сыртқы істер министрі Феридун Джемаль Эркин де қосылды. Кездесу соңында Министрлер кабинеті төтенше отырысқа шақырылып, бұл отырыс түннің кеш уақытына дейін жалғасты. Сол күні Түркияның Сыртқы істер министрлігі АҚШ тарапына КСРО-ның БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінен «Юпитер» зымыран базаларын алып тастау туралы шешім шығаруына ұмтылуы мүмкін деген алаңдаушылығын жеткізді. 1962 жылғы 23 және 24 қазанда Сыртқы істер министрі Феридун Джемаль Эркин АҚШ-тан Түркияға әскери көмекті, әсіресе F-104 және F-100 ұшақтарына арналған қосалқы бөлшектерді жеткізу мен арттыруды жеделдетуді табанды түрде талап етті [9].

1962 жылғы 23 қазан күні сағат 18:51-де Кеннеди Хрущёвтің хатына жауап беріп, өзара ымыраға келу жолында қысым көрсету саясатын тоқтатып, қаруларды кері қайтару қажет екенін мәлімдеді. Сол күннің кешкі уақытында Роберт Кеннеди, Кеннедидің ұсынысы

бойынша Добрынинмен кездесті. Роберт Кеннеди Кубадағы қару-жарақтың орналастырылуын айыптағанын айтқанда, Добрынин Кубадағы шабуылға арналған зымырандар туралы ешқандай мәліметі жоқ екенін жеткізді. Әңгімеден кейін Добрынин Кремльге Президент Кеннедидің өзін алданғандай сезінгенін хабарлаған жеделхат жолдады [10].

Исмет Инөнү «Түркия ұлы ұлттық мәжілісінде» депутаттар алдында Куба зымыран дағдарысына қатысты сөйлеген сөзінде, АҚШ өзіне келтірілген зиянға жауап ретінде шабуылға дайындық жүргізіп жатқанын және соның нәтижесінде Кубаның АҚШ тарапынан қоршауға алынғанын айтты. Ол Түркияның тек бейбіт өмір сүруді қалайтынын және халықаралық келіспеушіліктердің бейбіт жолмен шешілуін шын ниетпен қалайтынын атап өтті. Дағдарыстың шешілуі құпия дипломатиялық келіссөздер арқылы жүзеге асты. Кеңес басшысы Никита Хрущев АҚШ президенті Джон Кеннедиге жолдаған хатында Кубадағы зымырандарды жою шарты ретінде Түркиядағы «Юпитер» зымырандарын алып тастауды талап етті. Хрущевтің ұсынысы халықаралық аренада ашық жарияланбағанымен, екі тараптың жабық келіссөздерінде негізгі шарттардың бірі болды [11].

1962 жылғы 25 қазанда КСРО-ның Түркиядағы елшісі Н.С.Рыжов Сыртқы істер министрі Феридун Джемаль Эркинмен кездесуді өтінді. Елші Рыжов министрге Түркиядағы америкалық зымырандар мен НАТО нысандарын жоюды талап ететін өтінішін жеткізді. Үкімет басшысы Исмет Инөнү елшінің бұл талабын қабылдамайтын нотаны өз қолымен жазды. Осы жауаптан кейін Рыжов Сыртқы істер министрі Феридун Джемаль Эркинге екінші, әлдеқайда қатаң ультиматуммен келді. Ол былай деді: «Америкалық базаларды жойыңыздар, әйтпесе КСРО соғыс болған жағдайда түрік қалаларын жойылатын қалалар тізімінің басына қояды. Егер сіздер Куба үшін біз соғысқа бармаймыз деп ойласаңыздар, қателесесіздер» [12].

КСРО елшісінің ультиматумы айқын көрініс тапты, яғни егер Түркия Юпитерлерді алып тастамаса және америкалықтар Кубадағы зымыран рампалары мен әуежайларға шабуыл жасаса, ондай жағдайда КСРО-ның бірінші кезектегі мақсаты - Түркия қалаларына шабуыл жасау болады. Осы орайда КСРО әсіресе Измирдегі Чигли зымыран базасына және Инжирликтегі ядролық бомбалаушы ұшақтардың орналасқан әуежайына ядролық қарумен соққы беріп, ультиматум қабылданбағанына сілтей отырып, өздерін халықаралық құқық аясында заңды әрекет еткен деп ақтауға тырысатын еді. Осылайша КСРО елшісі АҚШ-тың сыртқы саяси ұстанымдарына қарсы алғашқы нысан ретінде Түркия қалалары болатынын Түрік үкіметіне білдірген болатын. Ультиматумды дереу кері қайтарған Түрік үкіметі, КСРО әскери күш қолданған жағдайда АҚШ бұл әрекетке көз жұмбайды (әрекетсіз қалмайды) және соған байланысты НАТО-ның автоматты түрде көмек көрсету ықтималдығы айтарлықтай жоғары болады деп болжаған еді. Алайда іс жүзінде АҚШ және НАТО Түркияның бұл болжамына мүлдем қайшы сыртқы саясат ұстанған болатын.

АҚШ-тың Түркиямен ақылдаспауы. Вашингтон Түркияны бұл келісімдерден шеттетіп, Анкараға алдын ала хабар берместен Хрущевпен мәмілеге келді. 1962 жылдың қазан-қараша айларында өткен құпия келіссөздердің нәтижесінде АҚШ Кубадағы кеңестік зымырандардың әкетілуіне жауап ретінде алты ай ішінде Түркиядағы «Юпитер» кешендерін жоюға уәде берді. Бұл шешім туралы Түркия басшылығы тек бірнеше айдан соң ресми емес жолдар арқылы білді [13].

Түркия үшін бұл күтпеген жағдай ауыр соққы болды. Біріншіден, Түркия өзінің стратегиялық аумағында орналастырылған америкалық қарулардың тағдырын өзі шеше алмайтынын көрді. Екіншіден, одақтас мемлекет өзара қауіпсіздік мәселесін келісусіз шешкені Анкараның тәуелсіздігі мен ұлттық қауіпсіздігіне нұқсан келтірді. Түрік саяси элитасы бұл әрекетті одақтастық принциптерін аяққа таптау деп бағалады. Дағдарыс кезінде Түркияның саяси көшбасшылары мен бұқаралық ақпарат құралдары АҚШ-тың әрекетін ашық сынға алды. Парламент депутаттары мен ірі газеттер Вашингтонның Түркияны саяси сауданың құралына айналдырды деп айыптады. Ел ішінде АҚШ біздің тағдырымызды өз бетімен шешуде деген пікір кең таралды. Түрік армиясы да өз аумағында орналасқан ядролық қарудың КСРО үшін басты нысанаға айналғанын, егер соғыс басталса, алғашқы соққыны Түркия қабылдайтынын түсінді [14].

Бұл көңіл күй қоғамның кең топтарын қамтыды. Студенттік ұйымдар мен оппозициялық партиялар америкалық базаларды жабуды талап етіп, жаппай митингілер өткізді. Түркиялық сарапшылардың пайымдауынша, АҚШ-тың бұл саясаты елдің егемендігіне ғана емес, оның қауіпсіздігіне де тікелей қатер төндірді.

Бұл дағдарыстың НАТО аясындағы салдары да айқын көрініс тапты. Кариб дағдарысы НАТО ішінде де сенімге деген терең дағдарысты тудырды. Түркия ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің шынайылығына күмән келтіре бастады. Альянстың басты принциптерінің бірі – мүше мемлекеттердің қауіпсіздігіне тең дәрежеде кепілдік беру болатын. Алайда АҚШ-тың Түркияға қатысты жасырын келісімі бұл қағиданың шартты екенін көрсетті. НАТО-дағы өзге елдер де бұл оқиғадан сабақ алды. Франция президенті Шарль де Голль АҚШ-тың шешімдерін одақтастарымен үйлестірмеуін сынға алып, кейінірек Францияның альянстың әскери құрылымынан уақытша шығуына негіз қалады. Осылайша Түркиядағы дағдарыс бүкіл Батыс блогы үшін елеулі геосаяси сабақ болды.

Түркияның сыртқы саясатының қайта бағалануы. Кариб дағдарысы Түркияның сыртқы саясатына түбегейлі ықпал етті. Ел басшылығы бір ғана ұлы державаға арқа сүйеу ұлттық мүддені толық қорғай алмайтынын түсінді. Нәтижесінде 1960-шы жылдардың ортасынан бастап Анкара көпвекторлы сыртқы саяси бағытқа бет бұрып, КСРО-мен экономикалық қатынастарды кеңейтуге, Таяу Шығыс және Балқан елдерімен ынтымақтастықты арттыруға кірісті.

Сонымен қатар Түркия өзінің әскери әлеуетін дербес дамытуға ерекше назар аударды. АҚШ-тан тәуелсіз ұлттық қару-жарақ өндірісін құруға алғашқы қадамдар жасалды. Әскери-техникалық жобаларға еуропалық және жергілікті кәсіпорындар тартылды. Бұл үрдіс кейінгі онжылдықтарда Түркия қорғаныс өнеркәсібінің дамуына негіз болды.

Кариб дағдарысы Түркия-АҚШ қарым-қатынастардың ұзақ мерзімді салдарына да әсер етті. Кариб дағдарысы тек қысқа мерзімді саяси дағдарыс емес, Түркия-АҚШ қатынастарының болашақ траекториясын айқындаған бетбұрыс кезеңі болды. 1960-жылдардың соңынан бастап Анкара Вашингтонға толық сенім арта алмайтындығын түсініп, өз мүддесін қорғайтын дербес саясат ұстануға көшті. Кейінгі онжылдықтарда бұл сабақ Кипр дағдарысы (1964), Вьетнам соғысы кезіндегі ұстаным және 1974 жылғы Кипрге әскери тұрғыдан араласу сияқты шешімдерде айқын көрінді. Түркия АҚШ-пен стратегиялық әріптестікті жалғастырғанымен, ұлттық мүддеге қайшы келген сәттерде дербес қадам жасауға дайын екенін дәлелдеді.

Түптеп келгенде, 1962 жылғы Кариб дағдарысы - Түркия мен АҚШ арасындағы ең алғашқы ірі мүдделік қақтығыс болды. Бұл оқиға одақтастықтың тең құқықты емес, шартты сипатқа ие екенін көрсетті. Түркия үшін бұл дағдарыс тәуелсіз сыртқы саясаттың, көпвекторлы дипломатияның және ұлттық қорғаныс өндірісінің қажеттілігін айқын сездірді. Вашингтон үшін де бұл жағдай маңызды сабақ болды, егер одақтастардың мүддесі ескерілмесе, Батыс блогының ішкі бірлігі әлсірейтіндігін байқады. Осылайша Кариб дағдарысы тек ядролық соғыс қаупінің көрінісі ғана емес, Түркия-АҚШ қатынастарының жаңа дәуірін бастаған, ұзақ мерзімді стратегиялық салдары бар тарихи кезең болып дипломатия тарихына еңген болатын.

Кипр дағдарысы және одақтастар (Түркия-АҚШ) арасындағы екінші мүдделер қақтығысы. 1960-жылдардың ортасы Түркия мен Америка Құрама Штаттары арасындағы стратегиялық серіктестікке сын болған ерекше кезең ретінде дипломатиялық тарихқа енді. 1962 жылғы Кариб дағдарысы одақтастықтың берік еместігін алғаш көрсетсе, 1964 жылғы Кипр дағдарысы екі елдің мүдделер қақтығысын одан әрі тереңдетіп, өзара сенімнің әлсірегенін айқын дәлелдеді. Бұл оқиға тек Түркия-АҚШ қатынастарын ғана емес, бүкіл НАТО одағының ішкі үйлесімін де сынақтан өткізді.

Бұл дағдарыстың тарихи алғышартын атап өтетін болсақ, Кипр аралы Жерорта теңізіндегі аса маңызды геостратегиялық арал болып табылады. XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап Осман империясының құрамында болған бұл арал, 1878 жылы Берлин келісімі негізінде Ұлыбританияның билігіне өтті. XX ғасырдың ортасында грек ұлтшылдары «Эносис»

(Кипрді Грецияға қосу) идеясына белсене кірісіп, аралдағы этникалық тепе-теңдікті бұзған болатын. 1950-жылдары грек және түрік қауымдастықтарының қарулы қақтығыстары жиілеп, 1960 жылы тәуелсіз Кипр Республикасы құрылды. Конституцияға сәйкес саяси билік гректер 70% және түріктер 30% қауымдастықтары арасында бөлінді, алайда бұл тепе-теңдік ұзаққа созылмады. Гректер аралды Грецияға қосуға тырысып, түрік тұрғындарына саяси және әскери тұрғыдан қысым көрсете бастады. Түркия үшін бұл тек этникалық бауырластардың тағдыры ғана емес, Жерорта теңізіндегі ұлттық қауіпсіздік пен тарихи мүддені қорғау мәселесі еді [15].

1963-1964 жылдарында Түркия мен Греция арасындағы шиеленіс өршіген болатын. 1963 жылдың желтоқсанында «Қанды рождество» оқиғалары орын алды. Грек қарулы жасақтары түрік ауылдарына шабуыл жасап, жүздеген адамды қоныс аударуға мәжбүр етті. Түркия үкіметі халықаралық құқыққа сәйкес өз азаматтарын қорғауға міндетті екенін жариялап, аралға әскери интервенция жасау жоспарын әзірледі. Бұл қадам НАТО құрамындағы екі мүше - Түркия мен Греция арасындағы соғыс қаупін күшейтті [16].

Анкараның мұндай әрекеті АҚШ-ты алаңдатты. Вашингтон үшін ең басты мақсат – КСРО-ға қарсы тұру қабілетін сақтап қалу еді. Егер Түркия мен Греция арасында соғыс басталса, бұл Мәскеуге стратегиялық артықшылық беріп, Жерорта теңізіндегі Батыс позицияларын әлсіретері анық болатын. Сонымен қатар аралдағы Ұлыбритания әскери базалары да Батыс үшін өмірлік маңызға ие еді.

АҚШ ұлттық мүддесін ескере отырып, Түркияға дипломатиялық қысым көрсете бастады. 1964 жылдың маусымында АҚШ Президенті Линдон Джонсон Түркияның Үкімет басшысы Исмет Инөнуге атышулы хат жолдады. Бұл хат Түркияның жоспарланған әскери операциясына ашық ультиматум болды. Джонсон өз хатында егер Түркия Кипрге әскер еңгізсе, КСРО тарапынан жасалуы мүмкін ықтимал шабуылға қарсы НАТО келісім шарттарының іске аспайтынын ескертті. Бұл мәлімдеме Түркияның ұлттық егемендігіне тікелей қысым ретінде қабылданды [17].

Хаттың жазылған тілі Анкара үшін күтпеген және қорлайтындай әсер қалдырды. Түрік баспасөзі мен қоғамы бұл әрекетті одақтастық принциптерін аяққа таптау деп бағалады. Парламент мүшелері АҚШ-тың сенімді әріптес ретіндегі беделіне күмән келтіріп, Түркияның сыртқы саясатын қайта қарау қажеттігін алға тартты [18].

Джонсон хаты Түркия қоғамында үлкен резонанс тудырды. Баспасөз беттерінде «АҚШ бізді тек өз мүддесіне керек кезінде ғана қолдайды» деген пікір кеңінен таралды. Студенттер мен түрлі қоғамдық ұйымдар америкалық базаларды жабуды талап еткен митингілер өткізді. Әскери элита да америкалық қаруға тәуелділіктің қауіптілігін ашық айтты. Бұл көңіл күй кейінгі жылдары ұлттық қорғаныс өнеркәсібін дамытуға тікелей түрткі болды.

Кипр дағдарысы НАТО-ның ішкі бірлігін де сынады. Түркия ұжымдық қауіпсіздік кепілдіктерінің сенімділігіне күмән келтіре бастады. Альянстың басты принципі - кез келген мүше елге жасалған шабуылға барлық мүшенің бірлесіп жауап беруі - Түркия үшін шартты сипатқа ие екені анықталды. Басқа еуропалық одақтастар да АҚШ-тың біржақты әрекетін сынға алды. Франция президенті Шарль де Голль бұл жағдайды Вашингтонның одақтастарын елемеуінің айғағы ретінде бағалап, кейінірек Францияның НАТО-ның әскери құрылымынан уақытша шығуына негіз қалады [19].

Түркияның сыртқы саясатының жаңа векторы. Дағдарыстан кейін Түркия өзінің сыртқы саясатын түбегейлі қайта қарады. Бір ғана ұлы державаға сүйену ұлттық мүддені толық қорғай алмайтыны айқындалды. 1960-шы жылдардың екінші жартысынан бастап Анкара көпвекторлы саясатқа бет бұрып, КСРО-мен экономикалық және мәдени байланыстарды күшейтті. Сонымен қатар Таяу Шығыс, Балқан және Азия елдерімен ынтымақтастықты кеңейтуге ұмтылды.

Қорғаныс саласында да елеулі өзгерістер орын алды. Түркия америкалық қару-жаракқа тәуелділікті азайту үшін ұлттық әскери өнеркәсіпті дамыту бағдарламаларын бастады, ынтымақтастықты күшейту мақсатында жаңа елдермен байланыстарды нығайтуды басымдыққа алды. Бұл үрдіс кейінгі онжылдықтарда Түркияның дербес қорғаныс өнеркәсібінің қалыптасуына үлкен септігін тигізді.

Кипр дағдарысы Түркия-АҚШ қатынастарының келесі онжылдықтардағы бағытын айқындап берді. 1974 жылы Кипрде грек әскерилері төңкеріс жасап, «Эносис» жоспарын қайта көтергенде, Түркия бұл жолы ешбір іркілместен әскери интервенция жасады. 1964 жылғы тәжірибе Анкараға халықаралық реакциядан қорықпай, ұлттық мүддені қорғауда дербес кадам жасау қажеттігін көрсетті. Бұл дағдарыс Түркияның көпвекторлы саясатының қалыптасуына, аймақтық держава ретіндегі рөлін күшейтуге, ал АҚШ үшін одақтастармен қарым-қатынастағы шынайы теңгерімнің маңыздылығын түсінуге мүмкіндік берді.

1964 жылғы Кипр дағдарысы - Түркия мен АҚШ арасындағы екінші ірі мүдделер қақтығысы ғана емес, екі елдің одан кейінгі ондаған жылдарға созылған саяси траекториясын анықтаған бетбұрыс кезеңі болды. Бұл оқиға Түркия үшін - ұлттық мүддені бәрінен жоғары қою қажеттігін, әскери және экономикалық тәуелсіздікті нығайту міндетін айқындады. АҚШ үшін - одақтастардың сенімін сақтау үшін олардың мүддесін ескеру керектігін дәлелдеді. НАТО үшін - ұжымдық қауіпсіздік қағидаларының шарттылығын және ішкі келісімнің нәзік теңгерімін көрсетті. Осылайша Кипр дағдарысы Түркия-АҚШ қатынастары тарихындағы ең күрделі кезеңдердің бірі ретінде ғана емес, Түркияның дербес сыртқы саясатының қалыптасуына тікелей ықпал еткен маңызды тарихи оқиға ретінде бағаланады [20].

1964 жылғы Кипр дағдарысы тек Түркия мен АҚШ немесе Греция арасындағы шиеленіс шеңберінде қалмай, БҰҰ алаңында да қызу пікірталас тудырды. БҰҰ Қауіпсіздік кеңесі бірқатар жедел отырыстар өткізіп, қақтығысты бәсеңдету үшін бейбітшілік миссиясын құру туралы қарар қабылдады. БҰҰ-ның Кипрдегі Бейбітшілік күштері (UNFICYP) аралға енгізіліп, этникалық топтар арасындағы қақтығыстарды бақылауды өз мойнына алды. БҰҰ миссиясы қаншалықты тиімді болса да, Түркия үшін негізгі мәселе – өз азаматтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету еді. Түрік делегациясы халықаралық ұйымның бейтараптылығына күмән келтіріп, грек қауымының үстемдігі жағдайды түбегейлі өзгертпейді деген пікір ұстанды. Бұл көзқарас Түркияның БҰҰ шеңберіндегі көпжақты келіссөздерге абайлап қарауына себеп болды.

Кипрде ірі әскери базалары бар Ұлыбритания да дағдарыстың маңызды акторы болды. Лондон үшін басты мақсат – аралдағы өз әскери инфрақұрылымының қауіпсіздігі және Жерорта теңізіндегі стратегиялық артықшылықты сақтау еді. Британ билігі Түркияның аралға біржақты әскери интервенциясына қарсы шығып, жағдайды дипломатиялық жолмен реттеуді талап етті. Дегенмен Ұлыбритания да АҚШ сияқты нақты бейбіт жоспарын ұсына алмады.

Бұл ұстаным Анкара үшін тағы бір белгі болды. Батыс елдері Түркияның ұлттық қауіпсіздік мүддесін қорғауға келгенде біріккен әрекетке бара бермейді. Кейінірек түрік дипломаттары бұл тәжірибені «Батыс серіктестерінің шектеулі сенімділігі» деп сипаттады. Дағдарыстан кейін Түркия экономикасы мен әскери өнеркәсібін әртараптандыруды стратегиялық мақсатқа айналдырды. АҚШ тарапынан болатын ықтимал санкциялар мен қару-жарақ жеткізілімінің тоқтауы елдің қорғаныс қабілетіне тікелей қауіп төндіретінін түрік саяси элитасы анық түсінді. 1965 жылдан бастап түрік үкіметі ұлттық қорғаныс өнеркәсібін дамытуға бағытталған алғашқы кешенді бағдарламаларды бекітті. Әскери техниканы Еуропаның өзге елдерінен сатып алу және жергілікті өндірісті жолға қою басталды. Бұл үрдіс кейінірек 1970-1980 жылдары Түркияның заманауи әскери-өнеркәсіптік кешенінің қалыптасуына негіз болды.

КСРО Кипр дағдарысын өзінің геосаяси мүдделері үшін тиімді пайдаланды. Мәскеу Түркияны Батыс блокынан ішінара алыстату үшін дипломатиялық қолдау білдіріп, экономикалық әріптестікті ұсынды. 1960-шы жылдардың екінші жартысында Түркия мен КСРО арасында бірқатар ірі энергетикалық және өнеркәсіптік жобалар іске қосылды. Бұл кадам Анкараның көпвекторлы саясатының нақты көрінісіне айналды. Сонымен қатар Таяу Шығыстағы өзгерістер де Түркияның сыртқы саясатын күрделендірді. Араб елдері Кипрдегі түрік қауымына қатысты жағдайды жіті бақылап, өз пікірлерін білдірді. Кейбір араб мемлекеттері Түркияның әскери әрекетіне түсіністікпен қараса, енді бірі Батыс елдерінің аралдағы ықпалын шектеуді басты мақсат санады.

Кипр дағдарысы халықаралық қатынастар тарихы мен теориясы тұрғысынан да маңызды үлгі болды. Неоклассикалық реализм тұрғысынан талдағанда, орта деңгейдегі күшке ие мемлекет Түркия - ұлы держава АҚШ-қа толық тәуелді болмай, өзінің ұлттық мүддесін қорғау үшін дербес стратегия ұстануы мүмкін екенін дәлелдеді. Түркия көпвекторлы саясатқа бет бұрып, күш теңдігі қағидатын нақты іске асырды. Сонымен бірге бұл оқиға ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің шектеулігін көрсетті. НАТО шарттары нақты жағдайда автоматты түрде қолданылмауы мүмкін. Бұл тұжырым кейінгі онжылдықтарда альянстың ішкі реформалары мен мүше мемлекеттердің дербес саясат жүргізуіне әсер етті.

1964 жылғы Кипр дағдарысынан кейін Анкара мен Вашингтон арасындағы қарым-қатынас бұрынғыдай сенімді деңгейге қайта оралған жоқ. Түркия бір жағынан НАТО мүшесі ретінде Батыс альянсында қалса да, екінші жағынан ұлттық мүддені бәрінен жоғары қойып, дербес қадамдар жасауға дайын екенін көрсетті. Бұл үрдіс 1974 жылғы Кипрге түрік әскерінің кіруінде айқын байқалды. Анкара бұл жолы ешқандай сыртқы қысымға қарамастан әрекет етіп, 1964 жылғы оқиғалардан сабақ алғанын дәлелдеді. Ал АҚШ Конгресі Түркияға қарсы қару-жарақ эмбаргосын енгізгенімен, Анкара өзінің таңдауын өзгерткен жоқ. Бұл екі ел арасындағы қатынастың жаңа кезеңіне жол ашты.

Жалпы түптеп келгенде, Кипр дағдарысы тек аймақтық этникалық шиеленіс емес, халықаралық қатынастар тарихындағы аймақтық күш тепе-теңдігі мен одақтастықтың шарттылығын көрсеткен аса маңызды дағдарысты бейнелейді. Түркия бұл дағдарыстан кейін ұлттық мүддеге сүйенген, көпвекторлы және дербес сыртқы саясаттың қажеттігін түбегейлі түсінді. АҚШ үшін бұл жағдай одақтастардың сенімін сақтау үшін олардың да мүдделерін ескерудің маңызын дәлелдеп берді, ал НАТО үшін ұжымдық қауіпсіздік кепілдіктерін нығайту мәселесін күн тәртібіне қойды. Тарихи тұрғыдан 1964 жылғы Кипр оқиғасы Түркияның аймақтық держава ретінде қалыптасуына, өз әскери өнеркәсібін дамытуға, ал сыртқы саясатта теңгерімді, әрі прагматикалық бағыт ұстануына тікелей ықпал еткен шешуші белеске айналды.

Талқылау

Тарихи тұрғыдан қырғи қабақ соғысы дәуіріндегі Түркия-АҚШ қатынастарын зерттеген отандық ғалымдар екі елдің ХХ ғасырдың 60-шы жылдарындағы кезеңнің ерекшелігін жеткілікті деңгейде талдау жасай алмаған деп есептеуге болады. Қырғи қабақ соғысы дәуіріндегі Түркия-АҚШ қатынастары өз ішінде кезеңдерге бөлінбей, екінші дүниежүзілік соғыстан КСРО-ның ыдыраған кезеңіне дейін бір дәуір аясында зерттеліп, Түркия-АҚШ қатынастарындағы дағдарыстар ескерілмей екі елдің одақтастық байланыстарының оң тұстары ғана зерттеу объектісі болып табылған. Бұған қоса отандық зерттеушілер қырғи қабақ соғысы дәуіріндегі Түркия-АҚШ қатынастарын көбінесе ресейлік деректер арқылы бағалап талдаған, түрік ғалымдардың зерттеулері аясында қырғи қабақ соғысы дәуіріндегі Түркия-АҚШ қатынастары дағдарыстар аясында зерттелмеген. Алайда қырғи қабақ соғысы дәуіріндегі Түркия-АҚШ қатынастары әр дайым саяси тұрақтылық шеңберінде өрбімеген. Түрік ғалымдарының деректеріне арқа сүйенетін болсақ, Түркия ұлттық мүддесі қажет еткен жағдайда АҚШ-тың жаһандық күшке ие екендігіне қарамастан қарсылық білдірген және АҚШ ықпалы мен күшін КСРО-мен теңестіруге атсалысқан. Яғни Түркия сыртқы саяси қатынастарын ұлттық мүддені әр дайым жадында ұстап орнатуға белсенділік танытқан.

Түрік ғалымы Ч.Ерхан Түркияның ұлттық қару-жарақ пен әскери техниканы Джонсон хатынан кейін белсенді дамытуға кіріскенін және әскери қауіпсіздік тұрғысынан АҚШ-қа тәуелділіктің кері әсері Кипр дағдарысы аясында байқалғанын тілге тиек етеді [21]. Яғни қырғи қабақ соғысы дәуірінде Түркия мен АҚШ қатынастары әр дайым дағдарыс орын алмай өрбіді деуге келмейді, екі ел апасында түсінбеушіліктер мен дағдарыстар орын алған және бұл дәуірде, яғни 1960-шы жылдары АҚШ-тың Түркияға ұлттық мүддесіне қатысты ұстанған саясатының нәтижесінде Түркияның АҚШ-қа деген сенімсіздігі артты. Негізінде осы жылдан бастап Түркия ашық түрде жария етпесе де, АҚШ-ты сенімді одақтас ретінде мойындаудан бас тартады. Осының нәтижесінде 1980-ші жылға дейін Түркия-АҚШ қатынастары жоғары деңгейде бола қоймаған және одан кейінгі жылдарда АҚШ-тың Түркияның сенімді одақтасы болмайтындығына қатысты жаңа ғылыми еңбектер жарыққа шыққан.

Соның бірі түрік зерттеушісі Түріккая Атаөвтің 1969 жылы жарық көрген «Америка, НАТО және Түркия» атты зерттеу жұмысын атауға болады. Бұдан бөлек АҚШ-тың Түркияға ықпалын жіті зерттеген түрік ғалымы Тамер Коркмазды айтуға негіз бар. Ол өзінің «Анкара-Вашингтон желісі: Америка билігінің соңы» атты еңбегінде АҚШ-тың Түркияның ішкі және сыртқы саясатына ықпалының 1944 жылдан бастау алғандығын және бұл кезеңнен бастап АҚШ мүддесіне қайшы келмейтін елді қалпына келтіру саясаты жүзеге асқандығына баса назар аударады [22]. Қорыта айтқанда АҚШ Түркияның геосаяси салмағын ескеріп, әрдайым АҚШ-тың ықпалында болуы және АҚШ-қа қарсы бағытталған одақтарға кірмеуіне мүдделі болды. Қырғи қабақ соғысы кезеңімен салыстырмалы түрде талдайтын болсақ, қазіргі таңда Түркия мемлекеті тек ұлттық мүддені алға тартып АҚШ-тан тәуелсіз сыртқы саяси қатынастар ұстануды басымдыққа алғанын байқауға болады.

Қорытынды

Қырғи қабақ соғысы дәуірінде Түркия мен АҚШ арасындағы қатынастар бір қалыпты деңгейде қалыптаса қоймағаны белгілі. 1960-шы жылдарда орын алған Кариб және Джонсон хаты дағдарыстары мұның дәлелі болып табылады. Түркия бұл дағдарыс барысында өзінің ұлттық мүддесін алға тартты, алайда соған қарамастан АҚШ-тың басым ықпалға ие ұлы держава екенін ескеріп АҚШ-тың мүддесіне қайшы келетін сыртқы саяси қатынастар орнатудан алшақ тұрды. Себебі Түркия АҚШ-тың басшылығындағы ұйымдарға мүше, әрі АҚШ-тың қаржылай көмегі мен қолдауына ие еді және сыртқы саяси векторы КСРО-ға коммунизмге қарсы бағытталған болатын. Бұған қоса Түркияның геосаяси орналасқан аймағы АҚШ-тың КСРО-ны оқшаулауы және Таяу Шығыстағы саяси мақсаттарын орындауы үшін маңызды болды. Осыны ескере отырып, Түркия үкімет басшылары АҚШ-тың Түркияға КСРО-ның ыдырауына дейін қолдауын тоқтатпайды деген сенімде болды. Алайда АҚШ елі Кариб және Джонсон хаты дағдарыстары мысалында көрсетілгендей қажет болған жағдайда өзінің жеке мүддесін басымдыққа алып, орта деңгейдегі мемлекет одақтасы Түркияның мүддесін ескермеген болатын.

Түркия мен АҚШ арасындағы қатынастарда 1960-шы жылдардың ерекшелігі Түркия бұл жылдары екі ел арасында орын алған дағдарыстар салдарынан АҚШ-қа деген одақтастық сенімінің азайғандығы байқалады. Бұл жағдайға дейінгі кезеңде АҚШ Түркияны КСРО-ға қарсы сыртқы саяси бағытқа итермелеп қаржылай мол көмек көрсеткен. Трумэн доктринасы және Маршалл жоспары мұның негізгі дәлелдері бола алады. Сондықтан Кариб дағдарысына дейін Түркия шенеуніктері АҚШ-тың сенімді әріптес ретінде үнемі Түркияның мүддесін алға тартады деген сенім ұялаған еді. Алайда 1962 жылғы Кариб дағдарысы және 1964 жылғы Джонсон хаты Түркия үкімет басшыларының одақтастық сеніміне үлкен соққы болған. Осы кезеңнен бастап Түркия басшылығы АҚШ-қа одақтасы ретінде арқа сүйеуге болмайтындығына көзі жетіп, өзінің әскери күшін нығайтуға басымдық беру қажеттілігіне баса назар аударды. Сондықтан бұл дәуір сыртқы саяси қатынастары тұрғысынан маңызды кезеңдердің бірі болып табылады. Әрине Түркия 1960-шы жылдардағы әскери күшінің ерекшеліктерін, әрі қалыптасқан халықаралық жүйенің өзгешелігін ескере отырып бір мезетте сыртқы саясатын өзгерте қоймады. Яғни КСРО-ға қарсы бағытталған АҚШ-пен қатынастарын жалғастырған. Алайда АҚШ-тың әлемдегі күшіне қарамастан Түркия өзінің ұлттық мүддесін алға тартқан. Мысалға Түркия өзінің мүддесін басымдыққа алып АҚШ-тың Вьетнамға әскери тұрғыдан араласуына тікелей қарсы шыққан. Қысқасы қырғи қабақ соғысы дәуірінің 1960-шы жылдары Түркия орта деңгейдегі күшке ие мемлекет және АҚШ-тың ұлы державалық мемлекет болуына қарамастан өзінің ұлттық мүдделерін ескеріп, сыртқы саяси қатынастар орнатуға басымдық берген. Бұл саясатты осы кезеңдегі халықаралық жүйенің ерекшеліктерін ескеріп және күш теңдігі стратегиясы мен салмақты саясат аясында іске асырған болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Waltz K.N. *Theory of International Politics* / K.N. Waltz. - USA: Addison-Wesley Pub. Co, 1979. – 251 p.
2. Kurban V., Derman G. S. *Türkiye'nin SSCB ve ABD ile ilişkileri* / V. Kurban, G. S. Derman // *Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi SDÜ.* – 2015. - No 15. – 19-46 s.
3. Topçu İ. *Soğuk savaş dönemi Türkiye-Sovyet Rusya ilişkileri ve Türk basını (Stalin'in ölümüne kadar)* / İ.Topçu // *International Journal of Academic Value Studies.* – 2017. - Vol: 3, Issue: 9. - 94-110.
4. Kalkan Y. B. *Uluslararası ilişkiler disiplinde Realist paradigma* / Y. B. Kalkan. – Ankara: Nobel akademik yayıncılık, 2018. – 198 s.
5. Aslan A. *Türk dış politikasını anlamak için kavramsal bir çerçeve: Otonomi arayışı* / Aslan A. – İstanbul: SETA, 2017. – 560 s.
6. Arı T. *Uluslararası ilişkiler teorileri: Çatışma, hegemonya, işbirliği* / T. Arı. – Busra: MKM yayıncılık, 2011. – 572 s.
7. Hale W. *Türk Dış Politikası 1774-2000* / W. Hale. İstanbul: Arkeoloji ve sanat yayınları, 2003. – 414 s.
8. Ernest M.R., Zelikow P.D. *Kennedy Tutanakları ve Türkiye Üzerine Gizli Pazarlıklar* / M.R. Ernest - (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1998. - 161 s.
9. *Cumhuriyet Gazetesi*, 24 Ekim 1962. - 1, 7 s.
10. *Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume X, Cuba, January 1961–September 1962* / Editor: Louis J. Smith - United States Government Printing Office Washington 1997. - 168 s.
11. Pehlivanoglu A.Ö., *Küba Krizi ve Nükleer Savaş Eşiğinde Türkiye* / A.Ö. Pehlivanoglu - İstanbul, 2003. - 104 s.
12. *Hürriyet Gazetesi*, 10 Kasım 1962. - 1, 4 s.
13. Sever A. *Yeni bulgular ışığında 1962 Küba krizi ve Türkiye* / A.Sever - Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 52 Sayı: 01, 1997. - 657 s.
14. İzmir B. *İki müttefik, bir kriz: Türk-Amerikan ilişkilerinde Jüpiter füzeleri krizi* / B.İzmir - HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 5 Sayı: 10, 2017. - 181 s.
15. Başlamışlı M., Çalışkan A. *İngiltere'nin Yakın Doğu politikası dahilinde Kıbrıs'ın İngilizlere devri* / M. Başlamışlı, A. Çalışkan. - İstanbul: İmak ofset yayınları, 2017. – 1328 s.
16. Bal İ. *Türk dış politikası (1960-1980)* / İ. Bal. – Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2002. – 90-109 s.
17. Lyndon B. Johnson & Ismet Inonu, *President Johnson and Prime Minister Inonu: Correspondence between President Johnson and Prime Minister Inonu, June 1964, as Released by the White House, January 15, 1966* / Lyndon B. Johnson & Ismet Inonu // *Middle East Journal.* - 1966. - Vol. 20, No. 3. - 386-393 s.
18. Sönmezoğlu F. *ABD'nin Türkiye Politikası (1964-1980)* / F. Sönmezoğlu. – İstanbul: Der yayınları, 1995. – 171 s.
19. Ekmen B. *Zorlayıcı Diplomasi Bağlamında Küba Füze Krizi'nin Analizi* / B. Ekmen - *The Journal of Diplomatic Research*, Vol. 3 No.1 July 2021. - 101 s.
20. Sander O. *Türk Amerikan İlişkileri, 1947-1964* / O. Sander. – Ankara: A.Ü. Siyasal bilgiler fakültesi yayınları, 1979. – 342 s.
21. Çağrı E. *ABD ve NATO'yla ilişkiler (1945-1960), Türk dış politikası: Kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar (Cilt 1: 1919- 1980)* / E. Çağrı – İstanbul: İletişim yayınları, 2009. – 681-715 s.
22. Korkmaz T. *Ankara-Washington hattı: Amerikan iktidarının sonu* / T. Korkmaz. - İstanbul: Timaş yayınları, 2007. – 192 s.

References:

1. Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. USA: Addison-Wesley Publication Co.
2. Kurban, V., & Derman, G. S. (2015). *Türkiye'nin SSCB ve ABD ile ilişkileri [Turkey's relations with the USSR and the USA]*. *Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi SDÜ*. No 15. 19-46 [in Turkish].
3. Topçu, İ. (2017). *Soğuk savaş dönemi Türkiye-Sovyet Rusya ilişkileri ve Türk basını (Stalin'in ölümüne kadar) [Cold War Türkiye-Soviet Russia relations and the Turkish press (until Stalin's death)]*. *International Journal of Academic Value Studies*. Vol: 3, Issue: 9. 94-110 [in Turkish].
4. Kalkan, Y. B. (2018). *Uluslararası ilişkiler disiplininde Realist paradigma [Realist paradigm in the discipline of international relations]*. Ankara: Nobel akademik yayıncılık [in Turkish].
5. Aslan, A. (2017). *Türk dış politikasını anlamak için kavramsal bir çerçeve: Otonomi arayışı [A conceptual framework for understanding Turkish foreign policy: The quest for autonomy]*. İstanbul: SETA [in Turkish].
6. Arı T. (2011). *Uluslararası ilişkiler teorileri: Çatışma, hegemonya, işbirliği [International relations theories: Conflict, hegemony, cooperation]*. Busra: MKM yayıncılık. [in Turkish].
7. Hale, W. (2003) *Türk Dış Politikası 1774-2000 [Turkish Foreign Policy 1774-2000]*. İstanbul: Arkeoloji ve sanat yayınları. [in Turkish].
8. Ernest M.R., Zelikow P.D. (1998) *Kennedy Tutanakları ve Türkiye Üzerine Gizli Pazarlıklar / M.R. Ernest - (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1998. [in Turkish]*.
9. *Cumhuriyet Gazetesi (1962) 24 Ekim. [in Turkish]*.
10. *Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume X, Cuba, January 1961-September 1962 (1997) Editor: Louis J. Smith - United States Government Printing Office Washington.*
11. Pehlivanoglu A.Ö. (2003) *Küba Krizi ve Nükleer Savaş Eşiğinde Türkiye [The Cuban Crisis and Türkiye on the Brink of Nuclear War]*. İstanbul. [in Turkish].
12. *Hürriyet Gazetesi (1962), 10 Kasım. [in Turkish]*.
13. Sever A. (1997) *Yeni bulgular ışığında 1962 Küba krizi ve Türkiye [The 1962 Cuban Crisis and Türkiye in Light of New Findings]*. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 52 Sayı: 01. [in Turkish].
14. İzmir B. (2017) *İki müttefik, bir kriz: Türk-Amerikan ilişkilerinde Jüpiter füzeleri krizi [Two allies, one crisis: The Jupiter missile crisis in Turkish-American relations]*. HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 5 Sayı: 10. [in Turkish].
15. Başlamışlı, M., & Çalışkan, A. (2017). *İngiltere'nin Yakın Doğu politikası dahilinde Kıbrıs'ın İngilizlere devri [The transfer of Cyprus to the British within the scope of Britain's Near East policy]*. İstanbul: İmak ofset yayınları. [in Turkish].
16. Bal, İ. (2002). *Türk dış politikası (1960-1980) [Turkish foreign policy (1960-1980)]*. Ankara: Yeni Türkiye yayınları. [in Turkish].
17. Sönmezoğlu, F. (1995). *ABD'nin Türkiye Politikası (1964-1980) [US Policy Towards Türkiye (1964-1980)]*. İstanbul: Der yayınları. [in Turkish].
18. Lyndon B. Johnson & Ismet Inonu, (1966). *President Johnson and Prime Minister Inonu: Correspondence between President Johnson and Prime Minister Inonu, June 1964, as Released by the White House, January 15, 1966. Middle East Journal. Vol. 20, No. 3. 386-393*
19. Ekmen B. (2021). *Zorlayıcı Diplomasi Bağlamında Küba Füze Krizi'nin Analizi [The Analysis Of The Cuban Missile Crisis In The Context Of Coercive Diplomacy]*. *The Journal of Diplomatic Research*, Vol. 3 No.1 July 2021. [in Turkish].
20. Sander, O. (1979). *Türk Amerikan İlişkileri, 1947-1964 [Turkish-American Relations, 1947-1964]*. Ankara: A.Ü. Siyasal bilgiler fakültesi yayınları. [in Turkish].
21. Çağrı, E. (2009). *ABD ve NATO'yla ilişkiler (1945-1960), Türk dış politikası: Kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar (Cilt 1: 1919- 1980) [Relations with the USA and NATO (1945-1960), Turkish foreign policy: facts, documents, comments from the War of Independence to today (Volume 1: 1919- 1980)]*. İstanbul: İletişim yayınları. [in Turkish].
22. Korkmaz, T. (2007). *Ankara-Washington hattı: Amerikan iktidarının sonu [Ankara-Washington line: the end of American power]*. İstanbul: Timaş yayınları. [in Turkish].